

KOFFIE?

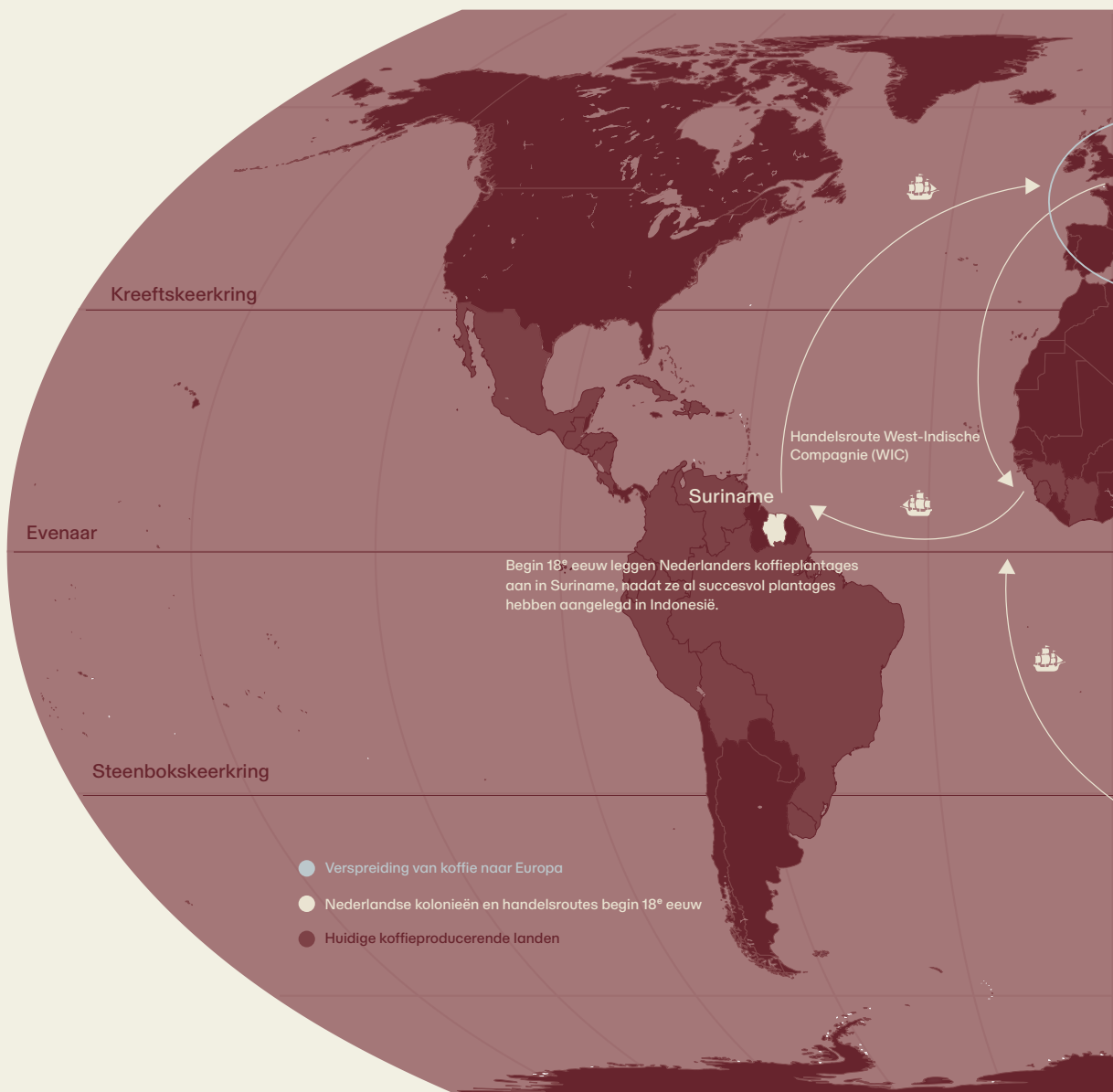
EEN NEDERLANDSE
GESCHIEDENIS

KOFFIE?

EEN NEDERLANDSE
GESCHIEDENIS

4	De oorsprong van koffie en de vroege Nederlandse koffiehandel
6	Voorwoord

18

De grote impact van een kleine boon
Een Nederlandse koffiegeschiedenis

30

Zwart uit zwart: een Delftse koffiekant

32

Een particuliere oorlogsmacht

34

De koffieplant

44

Een plant op wereldreis
Van Jemen naar Suriname en verder,
hoe Nederlanders de koffieplant verspreidden

52

Vormen van drinken
de geschiedenis van het keramische koffiegerei

64

Gevraagd: koffiekant van porselein uit China

66

Een koffiekop uit de Geldermalsen

68

Verkoop van koffie en andere 'koloniale waren'

70

Plantage Jagtlust
De Surinaamse koffieplantage
van de Amsterdamse familie Berewout

78

Het beeld van koffie

88

Bokaal voor Hendrick Zwaardecroon

90

Als de koffie maar goed blijft: Een vernuftig ventiel

92

Een Engelse koffiepots voor een wereld vol slavernij

94

Een Turkse fantasiewereld

100

Meer dan koffie alleen
De ontwikkeling en sociale betekenis
van het koffiehuis in Nederland

110

Max Havelaar of de koffieveilingen der
Nederlandsche Handelmaatschappij

114

Koffieplant in bloei

116

De Comforto filterpot van Douwe Egberts

118

Koffie: Maastricht en keramiek

124

Te land, ter zee en in de lucht

136	Bibliografie
139	Biografieën
143	Fondsen en partners
144	Colofon

Ensemble 18^e-eeuws koffiegerei.
Collectie Keramiekmuseum Prinsessehof en Fries Museum
Foto: Thomas Nondh Jansen

DE GROTE IMPACT VAN EEN KLEINE BOON

EEN NEDERLANDSE KOFFIEGESCHIEDENIS

Denise Campbell en Laura Smeets
Keramiekmuseum Princessehof

1—De koffiekkan van deze imposante, moderne interpretatie van een zeventiende-eeuwse bloempiramide, wasemt gouden rook. Hoewel misschien niet zo bedoeld, verbeeldt deze gouden wolk de immense rijkdom die Nederland door de eeuwen heen heeft vergaard met de koffiehandel.

Studio Job en Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek N.V., 2008, aardewerk, collectie Keramiekmuseum Princessehof en Fries Museum, Leeuwarden – Verworven met steun van AEGON, Old Burger Weeshuis, P.W. Janssen's Friesche Stichting, Philips Drachten, Prins Bernhard Cultuurfonds Friesland, Stichting Herbert Duintjer Fonds, Stichting Juckema-Siderius Fonds en Stichting Woudsend Anno 1816 en het VSBfonds, inv. nr. MPH 2012-035

Nederland is een echt koffieland. Jaarlijks worden er vele miljoenen liters van deze opwekkende drank gedronken.¹ De geschiedenis van ons bakkie pleur reikt van de eerste kleine koffieladingen uit Mokka (Jemen) tot de grootschalige Nederlandse koffieplantages in Indonesië en Zuid-Amerika.²

Om aan de onstilbare drang naar steeds grotere winsten te voldoen, zijn samenlevingen en landschappen blijvend veranderd. (On)zuivere koffie veroverde Nederland in rap tempo. Koffiekannen en -koppen veranderden mee met de mode, de gezelschappen en de manieren van koffiezetten. De drank is inmiddels niet meer weg te denken uit onze samenleving: Nederland staat steevast bovenin de lijst van landen waar de meeste koffie per inwoner wordt gedronken. Achter onze dagelijkse dosis koffie schuilt echter een wereld aan onzichtbare verhalen. (Afb—1)

DE OORSPRONG VAN KOFFIE

Koffie is vandaag zo alomtegenwoordig aanwezig dat je bijna zou vergeten dat de plant niet in Nederland groeit. Zij gedijt het best in de zogeheten 'koffiegordel', de tropische gebieden rond de evenaar.³ Vanuit de Ethiopische hooglanden reist de plant naar Jemen. De Jemenitische havenstad Mokka groeit vervolgens uit tot de belangrijkste handelsplaats voor koffie. In West-Afrika, de Arabische wereld en het Ottomaanse Rijk wordt vanaf de vijftiende eeuw van koffiebossen koffie gebrouwen. De bonen zijn zo waardevol dat de handel in Jemen in deze tijd sterk gereguleerd wordt. Als voorzorgsmaatregel worden de bonen voor verkoop zelfs gekookt, zodat zij niet meer kunnen ontkiemen. Toch slagen enkele gewiekste lieden erin bruikbare bonen of jonge koffieplanten het land uit te smokkelen. Via handelsroutes en botanische netwerken bereiken deze onder meer India, waar de plant – vermoedelijk in kleine aantallen – wordt opgekweekt.

Het is in de bruisende metropool Constantinopel, het huidige Istanboel in Turkije, dat het koffiehuis naar alle waarschijnlijkheid in de tweede helft van de vijftiende eeuw het levenslicht ziet.⁴ Rond 1600 is het drinken van koffie een wijdverbreid fenomeen in het Ottomaanse Rijk en de Arabische wereld, en verkrijgbaar in zowel steden als langs de karavaanroutes. Hoewel Europese reizigers, kooplieden en diplomaten er ongetwijfeld mee in aanraking komen, wordt het gebruik van het consumeren van koffie in die periode nog niet meegenomen naar huis.⁵ (Afb—2)

Het verhaal van koffie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden begint namelijk pas in de tweede helft van de zestiende eeuw. Het valt, zoals thee en chocolade, binnen de introductie van voorheen onbekende dranken in Europa. De koffieboon is eerst

2—Nadat het koffiedrinken steeds gebruikelijker wordt, ontwikkelt het koffiegerei zich in verschillende gemeenschappen in eigen materialen, vormen en decoraties. De dallah, te herkennen aan zijn typische tuit en elegante puntige deksel, wordt al eeuwen gebruikt in verschillende West-Aziatische en Noord-Afrikaanse landen.

Mogelijk Iran, 1800-1900, messing

alleen te vinden als exotische bezienswaardigheid in rariteiten-kabinetten, en wordt beschreven en getekend in botanische boeken. Koffie wordt als medicijn ook onderdeel van het apothekers-arsenaal. ‘Theedokter’ Cornelis Bontekoe (1640-1685) betoogt dat de drank kan helpen bij de bestrijding van allerlei kwalen waaronder scheurbuik, keelgezwollen, kwade gal, “stinkenden adem” en “roode oogen”.⁶ Ook de beroemde microbioloog Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) gelooft in de geneeskrachtige werking van de zwarte drank. In een brief uit 1699 schrijft hij aan Ehrenfried Walter von Tschirnhaus (1651-1708), natuurkundige, chemicus én mede uitvinder van het Europese porseleinrecept in Meissen, over de inzet van koffie als medicijn, ter vervanging van het dan gangbare aderlaten.⁷

Halverwege de zeventiende eeuw wordt de potentiële marktwaarde van koffie in Europa omarmd. Vanuit Mokka arriveert in 1639 de eerste scheepslading koffie in de Republiek. Twee decennia later plaatst de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) een eigen bestelling vanwege de grote vraag. Dit leidt tot de eerste veiling in de Republiek, van 21.481 pond ‘Machase Cauwe’. Vanaf dit moment verspreidt koffie zich razendsnel. Tegen het einde van de zeventiende eeuw is heel de Republiek al bekend met de verkwikkende warme drank.

EEN WINSTGEVEND PRODUCT

Om concurrentie binnen de eigen grenzen tegen te gaan en de kwetsbare positie van de pas opgerichte Republiek daarbuiten te verdedigen, worden de VOC (1602) en de West-Indische Compagnie (WIC, 1621) opgericht. Afgeladen met kanonnen is de grens tussen handelsschip en oorlogsmachine dun. Op sommige schepen

5—Koffiepijpers maakten lange dagen in stoffige, slecht verlichte ruimtes. Zij pikten vuil zoals takjes, steentjes en dode insecten uit de in Nederland aangekomen ladingen koffie.

Isaac Israëls, Amsterdam, Nederland, 1886, Olieverf op doek (100 x 76 cm), Collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Schenking G.L.M. van Es, inv. nr. 1361 (MK)
Foto: Studio Tromp

DE PRIJS VAN ONS BAKJE TROOST

Slavernij is in Nederland verboden, maar dat geldt niet voor de koloniën. Terwijl de pijnlijke gevolgen van het verbouwen van koffie zich ver van Nederland afspelen, groeit de Nederlandse rijkdom en welvaart gestaag. Vermogende koffieplantagehouders omringen zich met luxevoorwerpen in hun peperdure grachtenpanden en buitenplaatsen.¹⁷ Ideaalbeelden van een weelderige, tropische natuur en ogenschijnlijk vrolijke arbeiders sieren kostbare serviezen, tegeltableaus in winkels en de verpakkingen van koloniale waren. Deze geromantiseerde en stereotyperende voorstellingen staan in schril contrast met de harde werkelijkheid en dragen tot op de dag van vandaag bij aan de normalisering van ongelijke verhoudingen.¹⁸

Verzet tegen onderdrukkende systemen heeft altijd bestaan. Opstanden en zelfbevrijding uit slavernij komen met regelmaat voor. Ook bereiken kritische verhalen Nederland, opgetekend door reizende Europeanen. Het is een beperkt publiek dat deze teksten onder ogen krijgt. Kritiek uit zich niet alleen in geschreven vorm, maar soms ook in concrete daden. Zo besluit de koopman en VOC ambtenaar Cornelis Chasteleijns (1657–1714) met behulp van een maas in de wet zijn landgoed met koffieplantages ‘Depok’ na te laten aan de twaalf tot slaaf gemaakte gezinnen in zijn bezit. Hij bepaalt dat de *‘vrijgegeven lijfeigenen benevens haar nakomelingen het land voor altijd zouden bezeeten ende gebruyke’*.¹⁹ Zij worden daarmee collectief eigenaar van de grond en verkrijgen naast hun vrijheid ook de middelen voor een duurzaam bestaan.²⁰

Vergeleken met andere landen komt de anti-slavernijbeweging in Nederland erg laat op gang. Het blijft aanvankelijk een aan gelegenheid van vermogende mannen. Eduard Douwes Dekker (1820–1887), beter bekend als de schrijver Multatuli, ziet tijdens zijn jaren in Nederlands-Indië van nabij hoe vernietigend het Neder-

landse Cultuurstelsel is voor de plaatselijke bevolking. Zijn boek *Max Havelaar*, gepubliceerd in 1860, vormt een aanklacht tegen dit systeem.²¹ In deze periode maken damescomités en studenten zich hard voor de afschaffing van de slavernij. (Afb—6) Hoewel er in 1863 een administratief verbod komt op slavernij in de Nederlandse koloniën, worden systemen van uitbuiting nog voortgezet door middel van bijvoorbeeld contractarbeid. Tot op de dag van vandaag vindt de koffieteelt ver van ons plaats en zijn de arbeidsomstandigheden overwegend slecht.²²

6—Dit soort anti-slavernij kop- en schotels werden verkocht in loterijen georganiseerd door damescomités. Van de opbrengst werden mensen in slavernij vrijgekocht. Van hen werd vervolgens wel vaak een terugbetaling verwacht mét rente.

Onbekend, Engeland, ca. 1853-1863, beenderporslein, Keramiekmuseum Prinsessehof, Leeuwarden, inv. nr. QMPH 2024-002

KOFFIE IN DE NEDERLANDSE HUISKAMERS

De introductie van de nieuwe drank koffie in de Republiek betekent ook nieuw gerei. In onder meer Delft, China en Japan worden vanaf het einde van de zeventiende eeuw nieuwe vormen van keramisch koffiegerei geproduceerd voor de Nederlandse markt.²³ Dit in tegenstelling tot thee, dat met de bijbehorende Chinese voorwerpen geïntroduceerd wordt in Europa.

Waar mannen de opwekkende drank veelal buitenshuis tot zich nemen, drinken de vrouwen het binnenshuis. Vaak in klein gezelschap of alleen, uit elegante serviezen. In 1788 stelt een Amsterdamse arts dat vrouwen met name de op dat moment goedkope Surinaamse koffie drinken.²⁴ In deze periode is koffie vooral een ochtenddrank, gevolgd door thee in de middag. Soms volgt er na het avondeten weer koffie, al dan niet gecombineerd met een likeurtje. Vanwege de grote populariteit van koffie- en theekransjes wordt in 1701 al verzucht: 'De vrouwen drinken 's morgens koffie en 's middags thee, zo is de gehele dag bedorven'.²⁵ In het huis waarin tegenwoordig Keramiekmuseum Prinsessehof

De vormgeving van vroege koffiekannen illustreert de voortdurende strijd tegen de achterblijvende koffiedrab. Zo wordt de tuit hoger ingezet, om te voorkomen dat drab mede wordt uitgeschonken. Ook de opvolger van de conische kan, de peervorm, kan begrepen worden vanuit de omgangsgeschiedenis met de drab. De peervorm is losjes gebaseerd op de vroege Perzische schenkkannen, die ook in Chinees porselein werden geproduceerd en via de handel hun weg naar de Republiek vonden. De bredere onderzijde biedt immers meer ruimte voor het bezinksel. Uiteraard is omgang met de drab niet de enige factor die meespeelt in het veranderen van de vorm van de koffiekkan. Ook modestijlen, zoals de uit Frankrijk overgewaaid zwierige rococo, drukken hun stempel op de ontwikkelingsgeschiedenis van de koffiekkan. (Afb—4)

5—Deze koffiepote met opzetfilter is rond 1820 in Brussel vervaardigd in de porseleinfabriek van Frédéric Faber. Dit type opzetfilters duikt rond 1800 op en is terug te vinden in diverse materialen.

Fa. Faber, Brussel, Verenigd Koninkrijk der Nederlanden/ België/Zuidelijke Nederlanden, ca. 1820, porselein, Amsterdam Museum, inv. nr. KA 19184.1/15

6—Clarice Cliff Clarice Cliff (1899-1972) en haar 'Bizarre Girls' produceren in het tweede kwart van de twintigste eeuw grote hoeveelheden gebruiksgoed met kleurrijke en fantasievolle decors, waaronder deze Creamware koffiekkan uit de 'Bizarre' lijn.

A.J. Wilkinson's Newport Pottery, ontwerp Clarice Cliff, Burslem, Engeland. circa 1930, Keramiekmuseum Princessehof, schenking Douwe Egberts, inv. nr. MPH 2004-100.A1 en 2

De zoektocht naar oplossingen tegen het aanhoudende gehannes met de koffiedrab gaan echter onverminderd door. Aan het begin van de negentiende eeuw worden er gelijktijdig op verschillende plekken ronde, cilindrische opzetfilters geïntroduceerd. In de collectie van het Amsterdam Museum bevindt zich een zilveren ensemble met een dergelijk filter uit 1802 en een porseleinen exemplaar op een pot vervaardigd door de Brusselse porseleinfabriek van Frédéric Faber (1782-1844) uit circa 1820. (Afb—5) In Engeland worden

Colofon

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Koffie? Een Nederlandse geschiedenis in keramiek* in Keramiekmuseum Princessehof van 10 oktober 2026 t/m 29 augustus 2027.

Uitgave

Keramiekmuseum Princessehof
WBOOKS

Samenstelling

Denise Campbell
Laura Smeets

Redactie

Denise Campbell
Laura Smeets
Jeltsje Stobbe

Tekst

Sjoerd Aarts
Barbara van Amelsfort
Thijs Boers
Peggy Brandon
Denise Campbell
Alec Ewing
Eva Hage
Esther van der Hoorn
Christiaan Jörg
Tom van der Molen
Lesine Möricke
Arjan Poelwijk
Lana Renfrum
Esther Scholtes
Eveline Sint Nicolaas
Joran Smale
Laura Smeets
Lauri van Soesbergen
Tim Streefkerk
Rickey Tax
Hester Wandel

Beeldredactie

Denise Campbell
Laura Smeets

Ontwerp

Marline Bakker
Demi Jose de Carvalho (assistent)

Fonts

Basel Grotesk
VAN NELLE (Blueprint)

ISBN 978 94 625 8790 8
NUR 644 / 655

© 2026 Keramiekmuseum Princessehof,
Leeuwarden / WBOOKS, Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

princessehof.nl
wbooks.com

In Nederland worden er jaarlijks miljoenen liters koffie gedronken.

De geschiedenis van het opwekkende bakkie pleur reikt van de eerste kleine koffieladingen uit Mokka (Jemen) tot de grootschalige Nederlandse koffieplantages in Indonesië en Zuid-Amerika. Om steeds grotere winsten te behalen, worden samenlevingen en landschappen blijvend veranderd.

(On)zuivere koffie verovert Nederland in rap tempo. Koffiekannen en

-koppen veranderen mee met de mode, de gezelschappen en de manieren van koffiezetten. Achter onze dagelijkse dosis koffie schuilt een wereld aan onzichtbare verhalen.

Het boek *Koffie? Een Nederlandse geschiedenis* vertelt over de Nederlandse koloniale koffiehandel en het immense leed dat dit veroorzaakte. Maar ook over een geliefd sociaal ritueel, met trots geserveerd in het mooiste servies.

KERAMIEK
MUSEUM
PRINCESSEHOF

wbooks.com

